

Інструкція про поведінку священнослужителів УГКЦ під час політичних виборчих кампаній

Затверджена 63-ю сесією

**Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства 4 квітня 2014 року
Божого.**

ЗМІСТ

ВСТУП

ЧАСТИНА I. БОГОСЛОВСЬКО-КАНОНІЧНІ ПРИНЦИПИ ВІДНОСИН МІЖ ЦЕРКВОЮ ТА ДЕРЖАВОЮ

Розділ 1. Відносини між Церквою та політикою

1. Пояснення термінів
2. Критерії відносин між Церквою та політикою

Розділ 2. Священнослужителі і політика: пособорове навчання Католицької Церкви

1. Еклезіологічний принцип
2. Христологічний принцип
3. Розрізнення між місією священнослужителя та місією мирянина в політиці
4. Місія священнослужителя та його особисті громадянські права
5. Виняткові ситуації

Розділ 3. ККСЦ про стосунок священника до публічного і політичного життя

Розділ 4. УГКЦ та вибори в незалежній Україні

ЧАСТИНА II. ПРАКТИЧНІ ДУШПАСТИРСЬКІ ВКАЗІВКИ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛЯМ

Розділ 1. Передвиборча агітація

Розділ 2. Богослужіння та молитовні заходи

Розділ 3. Пожертви та благодійні заходи

ЗАКІНЧЕННЯ

Пригадуємо, Вам, Всечесні Отці, і браття во Христі, Ваші обов'язки горожан, священників і душпастирів. Так, як в всіх справах людського життя, так і в сповненню того горожанського обов'язку [виборів], будьте «зразком для вірних у слові, поведінці, любові, вірі й чистоті» (I Тим. 4, 12), будьте для народу провідниками і дорадниками, але і приміром християнського поступовання.

Не даваймо народови згіршення, не учім его легковажити поваги священника....

Свято, по Божому і по-християнськи, виконуймо горожанські права, які нам дає конституція, і учім того людей, котрих спасенне повірив нам Бог. (Спільне пастирське послання митрополита Андрея та єпископату Галицької церковної провінції до духовенства про вибори до парламенту, Львів, 10 травня 1911 р.)

ВСТУП

Створенню цієї Інструкції передувала копітка робота Комісії Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства для вивчення випадків зловживання духовенства у виборчій парламентській кампанії 2012 року. Сигнали, що надходили від вірних УГКЦ та інших громадян, публікації в ЗМІ та власні спостереження спонукали владик видати цей окремий документ для впорядкування питання стосунку священнослужителів до суспільно-політичних процесів, зокрема в контексті виборчих перегонів.

Завдання Інструкції полягає в тому, щоб надати священнослужителям УГКЦ роз'яснення про місце і роль Церкви та її служителів у політичних і суспільних процесах у світлі соціальної доктрини Католицької Церкви, а також запропонувати конкретні душпастирські вказівки щодо поведінки священнослужителів під час виборчих кампаній різного рівня.

Метою Інструкції є, з одного боку, забезпечити безперешкодну реалізацію Церквою своєї спасенної місії у світі, а з іншого – не допускати втягування Церкви у виборчі процеси та зловживання її авторитету для корисливих цілей окремих кандидатів чи політичних сил у ході виборчих кампаній.

ЧАСТИНА I БОГОСЛОВСЬКО-КАНОНІЧНІ ПРИНЦИПИ ВІДНОСИН МІЖ ЦЕРКВОЮ ТА ДЕРЖАВОЮ

Розділ 1. Відносини між Церквою та політикою

1. Пояснення термінів

Коли йде мова про «Церкву», слід розрізняти подвійне значення цього терміна. Зазвичай його пов'язують із духовенством чи проводом Церкви, який творять Вселенський Архиерей, патріархи, єпископи та священники. У такому значенні поняття Церкви неначе обмежується «ієрархією» та «пастирями». Однак існує інше, точніше, розуміння Церкви – як спільноти охрещених вірних (пастирі та вірні миряни), об'єднаної в один «Божий люд». У зв'язку з цим є певна відмінність між стосунком духовенства до політики і участю вірних мирян у політичній діяльності, які нарівні з пастирями є живими членами єдиного Божого люду.

Ця друга площина розуміння Церкви є надзвичайно важливою як для церковного, так і для суспільного життя і варта окремої уваги, однак її докладний розгляд виходить за межі цієї Інструкції. Тому відразу зауважимо, що в цьому документі розглядатиметься стосунок священнослужителів до політики та політичної діяльності, зокрема в контексті виборів до різного роду представницьких органів державної влади.

Так само поняття «політика» можна розуміти в подвійному сенсі: ширшому – як сприяння суспільно-культурному розвитку людської спільноти у світлі певного визначеного бачення людини та суспільства, або ж у вузькому – як певну практичну діяльність, що її здійснюють партії, політичні сили, органи державної влади тощо. У цій Інструкції буде розглянуто політичну діяльність у вузькому сенсі і, зокрема, у контексті виборів[1].

2. Критерії відносин Церкви і політики

Другий Ватиканський Собор визначає як фундаментальний такий критерій: **«Властива місія, яку Христос доручив своїй Церкві, не відноситься до політичного, економічного чи суспільного порядку; мета, для якої Він її призначив, є насправді релігійного порядку»**[2]. Проте, як пояснює далі соборова Конституція, ця

«релігійна місія» не означає, що Церква має бути байдужою до суспільно-політичної сфери людського життя, а радше передбачає, що вона [Церква] повинна розглядати і оцінювати політику зі специфічної перспективи, залишаючись завжди на рівні етики, натхненої вірою, а водночас зрозумілої для кожної людини, а не лише для віруючих[3]. Іншими словами, духовенство здійснює непрямий і опосередкований вплив на політичну сферу завдяки тому, що Євангеліє надихає та впливає на особисту й суспільну поведінку тих, хто вільно й охоче його приймає.

Другий критерій тісно пов'язаний із першим: **Духovenство Церкви не здійснює політичної діяльності** у вузькому розумінні цього слова. Такий підхід пояснюється не тим, що Церква вважає політику чимось негідним чи «брудним», а тому, що релігійна місія Церкви є універсальною і не може обмежитися до певної «партії», тобто групи осіб, як це природно для політичної діяльності. Папа Венедикт XVI пояснює: «Церква не може і не повинна брати у свої руки політичну боротьбу за якомога справедливіше суспільство. Не може і не повинна займати місце держави. Але так само не може і не повинна залишатися на узбіччі боротьби за справедливість. Вона має включатися в неї шляхом раціональної аргументації і пробуджувати духовні сили, без яких справедливість, що завжди вимагає також і самовідречення, не змогла б ані ствердитися, ані розвинутися»[4].

Третій критерій стосується специфічних відносин між Церквою і державою: **як Церква, так і держава, враховуючи чітке розмежування сфер компетенції та чітко дотримуючись взаємної автономії, покликані до співпраці у заповненні загального добра**. Церква не може використовувати політику для релігійних цілей, ані держава не повинна використовувати релігію для політичних цілей. Та, незважаючи на це, існують сфери, в яких Церква та держава можуть чи навіть повинні співпрацювати, як-от: турбота про сім'ю, охорона людського життя, право батьків обирати тип школи і виховання для своїх дітей тощо. Таким чином і Церква, і держава, кожна відповідно до власних принципів, залишаючись повністю незалежною та автономною одна від одної, долучаються до сприяння розвитку людської особи та загального добра.

Розділ 2. Священнослужителі і політика: пособорове навчання Католицької Церкви

Нижче покажемо застосування згаданих критеріїв до священнослужителів УГКЦ та їхнього стосунку до суспільно-політичних процесів.

1. Еклезіологічний принцип

Церква, проповідуючи і здійснюючи заповіт Христа, проголошує заповідь взаємної любові, яка за своєю природою має всеохоплюючий, універсальний характер і огортає собою навіть опонентів та ворогів. Оскільки Христова Церква є матір'ю для всіх людей, незалежно від їхніх поглядів чи переконань, то неприпустимо, щоб священнослужителі брали активну участь у політиці: «Священик, слуга Церкви, яка з огляду на свою універсальність і католицькість не може пов'язуватися з жодною історичною дійсністю, стоятиме понад будь-якою політичною партією. Він не може брати активної участі в політичних партіях чи в громадських асоціаціях, хіба що, на думку авторитетної церковної влади, цього вимагають оборона прав Церкви і промоція спільного блага»[5].

2. Христологічний принцип

Священнослужитель, за словами бл. Івана Павла II, є представником Христа у проповідуванні відкуплення людини і Його служителем в застосуванні цього відкуплення у всіх ділянках і на всіх рівнях людського буття. Ісус ніколи не бажав втручатися в політичні

справи, відкидаючи всіма силами будь-які спроби втягнути Його в цю діяльність (пор. Ів. 6, 15). Він також ніколи не обіцяв єврейській нації, до якої належав і яку любив, політичного визволення, котрого багато хто сподівався від Месії: Він пропонував натомість визволення духовне, визволення від неволі гріха. «Подібно як Ісус (пор. Ів. 6, 15), пресвітер повинен відмовитися від участі у формах активної політики, особливо коли вона є частинною, як це майже неминуче стається, задля того щоб залишитися людиною, доступною для усіх на підставі духовного братерства». Кожен віруючий повинен завжди мати доступ до священника і не почуватися виключеним з будь-яких рацій[6].

3. Розрізнення між місією священнослужителя та місією мирянина в політиці

Церква настійливо підкреслює, що існує суттєва різниця між невтручанням у політику з боку священників та політичною активністю віруючих мирян. Тоді як останні мають і право, і обов'язок брати на себе відповідальність за перемену суспільства на основі євангельських принципів, завдання священників полягає не в безпосередньому втручанні в політичні процеси, а у формуванні сумління вірян у дусі християнської солідарності та відповідальності, так щоб вони могли ставати щоразу активнішими і творчими громадянами своєї країни. Священик має пам'ятати, що «пастирі Церкви не повинні безпосередньо втручатися в політичну структуру та в організацію соціального життя. Це завдання становить частину покликання вірних мирян, які діють із власної ініціативи спільно зі своїми співгромадянами»[7]. З іншого боку, він не ухилятиметься від того, щоб «докладати всіх зусиль задля належного виховання їхнього сумління»[8].

4. Місія священнослужителя та його особисті громадянські права

Священнослужитель має право на власну громадянську та політичну позицію і на реалізацію свого права у голосуванні. Католицька Церква навчає, що «в таких обставинах, у яких необхідно здійснювати законні політичні і суспільні вибори, пресвітери – як і всі громадяни – мають право здійснювати власний вибір. Тим не менше, враховуючи, що політичні вибори самі по собі є відносними і ніколи не виражають у повністю адекватний і вічний спосіб Євангеліє, пресвітер, будучи свідком прийдешньої дійсності, повинен зберігати певну дистанцію до будь-якого політичного завдання чи політичних пристрастей»[9]. У процитованому документі вказано, що право священника виявляти особистий вибір обмежується вимогами щодо його священничого служіння. Тому, «щоб залишитися дійсним знаком єдності і могли проповідувати Євангеліє в усій повноті, священник інколи може бути зобов'язаний до стриманості у ділянці здійснення цього особистого права»[10]. Окрім цього, священник повинен уникати того, щоб представляти особисту позицію як єдино правильну і припустиму, провокуючи тим самим поділи в громаді[11]. Маючи право, як громадянин, на особисті політичні погляди та переконання, священник, з огляду на авторитет свого уряду, не повинен навіть у приватних розмовах з вірними виявляти їх. Він має, радше, більше довіряти зрілості вірних мирян та робити все, щоб належним чином і згідно з наукою Церкви формувати їхнє сумління. Священнослужитель, за словами бл. Івана Павла II, повинен робити все можливе, щоб не наживати собі ворогів, займаючи в політичній сфері певну позицію[12].

5. Виняткові ситуації

Отже, Церква рішучо і однозначно закликає своїх священнослужителів стриматися від активних політичних дій чи то в якості лідера, чи в якості агітатора: «Кожен пресвітер не повинен ані приймати провідницькі функції (leadership), ані змагатися на користь певної політичної партії»[13]. Кодекс канонів Східних Церков з цього приводу також висловлює

однозначну позицію: «Вони не можуть брати активної участі ні в політичних партіях, ні в керуванні професійними спілками»[14]. Водночас мовиться про існування «конкретних виняткових обставин», у яких припустима така діяльність[15]. Але навіть у таких обставинах священник може діяти в політичній сфері лише за виразного благословення правлячого єпископа, який попередньо має узгодити це рішення з Главою Церкви. Ієрархи, які надають такий дозвіл, повинні бути переконані, що такої діяльності священника вимагає оборона Церкви або загальне добро українського суспільства[16].

Розділ 3. ККСЦ про стосунок священника до публічного і політичного життя

Кан. 382 – Священнослужителі повинні цілком утримуватись від усього того, що не личить їхньому станові, відповідно до чітко окреслених приписів партикулярного права, а також уникати того, що йому не властиве.

Цей канон закликає священнослужителів уникати професій і занять, які не личать чи суперечать клірицькому станові, що повинне визначити Партикулярне право.

Кан. 383 – Хоча священнослужителі, подібно як і інші громадяни, повинні мати однакові громадянські і політичні права, однак:

1-е - забороняється приймати громадські уряди, з якими зв'язана участь у виконванні цивільної влади;

2-е - оскільки військова служба не узгоджується з клирицьким станом, вони не повинні добровільно вступати до неї, хіба що з дозволу свого Ієрарха;

3-е - вони повинні користуватись звільненням від виконання публічних завдань і урядів, не властивих клирицькому станові, а також від військової служби, які надають на їх користь цивільні закони, угоди або звичаї.

У вищевикладеному каноні окреслено загальну норму, згідно з якою особа, ставши священнослужителем, не втрачає своїх цивільних і політичних прав. Як і громадяни країни, священнослужителі зберігають право висловлювати свої погляди щодо політики та різних суспільних явищ. Однак Церква може накладати певні обмеження щодо діяльності, не сумісної з клірицьким станом.

Кан. 384 – § 1. Як слуги примирення всіх у любові до Христа, священнослужителі повинні старатися плекати серед людей мир, єдність і згоду, основу на справедливості.

§ 2. Вони не можуть брати активної участі ні в політичних партіях, ні в керуванні професійними спілками, хіба що – на думку єпархіяльного Єпископа або, якщо так велить партикулярне право, – Патріярха або іншої влади, цього вимагає оборона Церкви або розвиток спільного добра.

Незважаючи на те, що священнослужитель, відповідно до цього канону, у виняткових випадках і за виразної згоди відповідної церковної влади може брати участь у політичній діяльності, все ж найкраще, коли цю роль виконують миряни, позаяк це характерна їхня місія і компетенція (кан. 399, 401)[17].

Розділ 4. УГКЦ та вибори в незалежній Україні

УГКЦ від часу здобуття Україною незалежності супроводжувала виборчі процеси до представницьких органів державної влади різного рівня активною позицією, яка виявлялася передусім у зверненнях ієрархії до своїх вірних та всіх людей доброї волі.

Ось основні тези цих звернень, які впродовж років були майже незмінними:

- спонукання взяти активну участь у виборах, що є виявом турботи про благо українського народу;
- виклад принципів і критеріїв, згідно з якими виборці мали б оцінювати кандидатів та політичні партії;

- заохочення здійснювати вибір, керуючись голосом власного сумління;
- пересторога перед підкупом виборців з боку кандидатів і заклик до виборців не продавати власного голосу;
- прохання до влади забезпечити рівні права кандидатів та не допустити фальсифікацій волевиявлення виборців;
- заклик до всіх вірних молитися за успішне проведення виборів;
- нагадування про відповідальність влади і громадян за розбудову демократичних інституцій у міжвиборчий період;
- оцінка дій влади під час виборчої кампанії;
- вибачення за невластиву і негідну поведінку священнослужителів під час виборчої кампанії.

Як бачимо, УГКЦ ніколи не висловлювала підтримки конкретним політичним силам чи поодиноким кандидатам, а тільки формулювала загальні принципи у світлі соціального вчення Католицької Церкви, щоб допомогти виборцям прийняти в день голосування зріле, відповідальне і згідне з власним сумлінням рішення.

Водночас слід визнати, що замало уваги було звернуто на участь священнослужителів у передвиборчих заходах політичних сил і кандидатів, як рівно ж на деякі механізми впливу, що їх могли застосовувати політики з метою заручитися підтримкою Церкви чи окремих священнослужителів для своїх політичних цілей. Саме цю ділянку церковного життя ця Інструкція повинна впорядкувати. Крім того, вона має надати священнослужителям пасторальні вказівки щодо конкретних ситуацій, з якими вони можуть зіштовхнутися в контексті виборів до представницьких органів влади різного рівня.

ЧАСТИНА II

ПРАКТИЧНІ ДУШПАСТИРСЬКІ ВКАЗІВКИ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛЯМ

Розділ 1. Передвиборча агітація

А. Священнослужителям забороняється здійснювати пряму агітацію за кандидата, партію чи політичний блок. Прямою називаємо таку агітацію, в якій проповідник називає ім'я особи чи політичну силу, заохочуючи присутніх до голосування за неї.

Б. Забороняється рівно ж здійснювати непряму агітацію за кандидата, партію чи політичний блок. Непряма агітація – це згадування імені особи чи назви політичної сили не в безпосередньому зв'язку з виборами, але в такому контексті, який має схилити присутніх до вибору цієї особи чи партії під час виборів (подяка за пожертву, похвала за проведену акцію, вітання з нагоди дня народження тощо).

В. Не дозволяється розповсюджувати в храмі чи на церковному подвір'ї агітаційних матеріалів кандидатів чи партій і політичних блоків[18].

Г. Священнослужителям не дозволяється брати участі в передвиборчих заходах, які організують кандидати чи політичні сили. Тут ідеться про партійні збори, мітинги, різного роду політичні віча, зустрічі з виборцями, концерти тощо.

Розділ 2. Богослужіння та молитовні заходи

А. Священнослужителі, керуючись зрілим сумлінням і відповідальністю перед Богом і Церквою, не мають права брати участі у «молитовних заходах», на які їх запрошують кандидати в депутати чи представники політичних сил у контексті виборчої кампанії.

Б. Стосовно церковних богослужінь та молитов за чесні і справедливі вибори священник отримує розпорядження з боку відповідної церковної влади (Глава Церкви,

єпархіальний єпископ), якими повинен керуватися в організації та проведенні молитовних заходів.

В. Під час молитовних заходів за чесні і справедливі вибори священник не повинен виголошувати політичних закликів чи давати можливість виступати політикам (якщо вони беруть участь у цих богослужіннях як віруючі християни). Проповіді мають мати суто духовно-етичний характер, базуватися на Божому Слові та навчанні Церкви і не містити будь-яких елементів прямої чи опосередкованої агітації. Слід рівно ж уникати усього, що не згідне з духом християнської моралі, що може завдати шкоду гідності будь-якої людини, незалежно від її політичних, громадських чи релігійних переконань, збурити суспільну згоду або містити у собі загрозу соборності української держави чи загального добра українського народу.

Г. У день виборів, за розпорядженням церковної влади, проводяться молитви за Боже благословення для народу та за чесні і справедливі вибори, а також читається відповідне звернення ієрархії, якщо таке є. Можна заохочувати людей до того, щоб вони виконали свій громадянський обов'язок згідно з власним сумлінням, виявляючи таким чином відповідальність за долю країни та рідного народу.

Розділ 3. Пожертви та благодійні заходи

А. Добровільні пожертви вірних становлять основне джерело утримання церковних структур і забезпечення земної місії Церкви. Тому Церква від початку свого існування жила з милостині, творила милостиню і заохочувала вірних до жертвовності та солідарності у підтримці різного роду душпастирських ініціатив і проектів. Ці добровільні пожертви є видимим знаком любові віруючої людини до Бога і до ближнього та проявом її свідомої й активної приналежності до певної церковної спільноти.

Б. Священнослужителі мусять пам'ятати і навчати вірних, що суттєвою ознакою християнської милостині є негласність, анонімність жертводавця: пожертва дається «на Боже», тому від Бога, а не від людей жертводавець повинен очікувати похвали і нагороди, керуючись євангельським принципом: «Отож, коли даєш милостиню, не труби перед собою, як роблять лицеміри по синагогах та вулицях, щоб їх хвалили люди. Істинно кажу вам: Вони вже мають свою нагороду. Ти ж, коли даєш милостиню, нехай твоя ліва рука не знає, що робить твоя права: щоб твоя милостиня була таємна, і Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі» (Мт. 6, 2-4).

В. Священник не повинен приймати пожертви на храм, чи на якісь інші церковні цілі, чи теж на особисті потреби від кандидатів чи політичних сил, за які потрібно привселюдно дякувати.

Г. Пропозиції щодо організації чи фінансування різного роду прощ і туристичних турів для духовенства та мирян, які спонсоруються кандидатами чи відбуваються під брендом політичних сил, слід ввічливо, але рішуче відхиляти.

Ґ. Священник може приймати прохання про молитву за кандидатів. У такому разі поминання особи здійснюється відповідно до загальноприйнятих у Церкві норм, а саме: згадується лише ім'я особи (без прізвища).

Д. Прохання про відправу Божественної Літургії, Молебню чи Акафісту в наміренні кандидатів можна приймати лише на спільні богослужіння. Під час відправ такого богослужіння не слід в якийсь окремий спосіб звертати увагу на особу кандидата, поза звичайним способом згадування імені (див. п. В).

ЗАКІНЧЕННЯ

Ця Інструкція не вичерпує всіх можливих обставин чи ситуацій, які трапляються в контексті виборчих перегонів. Вона лише представляє загальні норми та описує найбільш поширені випадки, подаючи правила поведінки духовенства в них. У зв'язку з цим, у випадках, про які нічого не сказано в цій Інструкції, чи за наявності у священнослужителів сумнівів щодо того, як діяти в конкретних обставинах, слід звертатися за роз'ясненнями та додатковими вказівками до компетентної церковної влади.

Наприкінці бажаємо процитувати уривки двох авторитетних церковних джерел як напуття і пересторогу для всіх нас на майбутнє: «Обмеження місії священника до завдань дочасних, суто соціальних чи політичних, у будь-якому разі чужих його ідентичності, є не здобутком, а великою втратою для євангельської плідності всієї Церкви»[19]. «Священикам, котрі у своєму великодушному служінні євангельському ідеалові відчують схильність долучатися до політичної діяльності, аби більш ефективно брати участь в оздоровленні політичного життя, усуваючи несправедливість, визиски, різного роду пригноблення, Церква нагадує, що на цій дорозі дуже легко бути втягненими в партизанські війни, які несуть зі собою ризик спричинитися не до наближення більш справедливого світу, до якого стремлять, а нових і гірших форм визиску нещасних людей. Вони повинні в будь-якому разі знати, що для такого виду діяльності і політичних баталій не мають ані посланництва, ані благодаті з висоти»[20].

[1] Пор. Bartolomeo Sorge S.I. La Chiesa, i sacerdoti e la politica // Aggiornamenti sociali. – Nr. 5. – 2008. – P. 325–330.

[2] Gaudium et spes. – Nr. 42.

[3] Пор. там само.

[4] Венедикт XVI. Deus caritas est. – Nr. 28.

[5] Директорій про служіння і життя священників. – 1994 р. – П. 33 (далі – Директорій).

[6] Там само.

[7] Катехизм Католицької Церкви. – П. 2442.

[8] Директорій. – П. 33.

[9] Послання Синоду Єпископів до люду Божого про урядове священство «Ultimis temporibus». – Ч. II. – П. 2.

[10] Там само.

[11] Пор. там само.

[12] Пор. Бл. Іван Павло II. Пресвітер у цивільному суспільстві // Катехеза під час загальної аудієнції. – 28 липня 1993 р.

[13] Ultimis temporibus. – Ч. II. – П. 2.

[14] Кан. 384.

[15] Посинодальний документ «Ultimis temporibus», передбачаючи таку можливість, водночас обумовлює: «Це повинно бути дійсно подиктоване благом спільноти і в будь-якому разі відбуватися за дозволом єпископа, котрий перед тим засягне поради у пресвітерської ради і, якщо необхідно, в Єпископській Конференції [Синоду]».

[16] Пор. кан. 384, § 2.

[17] Пор. Путівник. – С. 253.

[18] Якщо душпастиреві стане відомо, що на території, безпосередньо прилеглий до храмів, зокрема в недільні чи святкові дні, роздають агітаційні матеріали, він може зробити відповідну душпастирську пересторогу.

[19] Директорій. – П. 33.

[20] Пор. Бл. Іван Павло II. Пресвітер у цивільному суспільстві // Катехеза під час загальної аудієнції. – 28 липня 1993 р.

джерело: ugss.ua